

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

(сер. ХІХ – поч. ХХІ ст.)

Анотація.

У статті стисло окреслено розвиток дитячої літератури в Україні від середини ХІХ ст. і до сьогодення. Про критичне осмислення дитячої літератури від часів незалежності написано дуже мало. За радянських часів це був аналіз під кутом зору партійності, комуністичного виховання і такою ж була періодизація дитячої літератури, що повністю збігалася із періодизацією дорослої літератури. Проте література для дітей мала свої особливості розвитку і становлення, часто була пов'язана зі змінами в суспільно-політичному житті країни. Про періодизацію дитячої літератури та її основних представників мовиться у представленій розвідці.

Ключові слова: дитяча література, періоди, основні представники.

Постановка проблеми. Сьогодні дитяча література досить стрімко розвивається і наповнюється новими темами, жанрами, несподіваними образами тощо. У галузі сучасної дитячої літератури активно працюють письменники Іван Андрусак, Олександр Гаврош, Зірка Мензатюк, Володимир Рутківський, Леся Воронина, Анатолій Качан, Олександр Дерманський, Марійка Морозенко, Галина Вдовиченко, Григорій Фалькович, Сергій Пантюк та інші, з'явилося багато нових імен: Надійка Гербіш, Андрій Бачинський, Сергій Гридін, Сергій Куцан, Юрій Бедрик, Сергій Товстенко та інші. Проте критичних матеріалів, які стосуються історії розвитку дитячої літератури, її періодизації (адже вона відмінна від дорослої літератури), обмаль, а поодинокі дослідження мають фрагментарний характер.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Спробу аналізу дитячої літератури як засобу формування особистості здійснила І. Вавілова [3], історичні та методичні аспекти представила Н. Богданець-Білоskalенко [2],

спробу наративного аналізу подала О. Папуша [10], аналіз стану сучасної літератури для дітей розкривають у статтях У. Баран (Гнідець) [1], Т. Качак [5], огляду творчості конкретних сучасних письменників присвячені дослідження О. Перетяти [11] та ін.

Жанрово-стильову еволюцію прози для дітей та юнацтва у другій половині ХХ ст. здійснила В. Кизилова в докторському дослідженні 2014 р. [7].

У 2018 році вийшла з друку монографія Тетяни Качак «Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст.» [6], у якій авторка аналізує сучасну українську літературу для дітей, формування її під впливом змін формацій та епохи, появу нових поколінь читачів і, відповідно, аналізує тенденції, закладені письменниками кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Динаміку української літературної прозової казки від середини ХІХ до поч. ХХІ ст. простежила в монографії В. Кизилова [8].

Проте, варто зазначити, що на дитячій літературі, її жанрово-стильових особливостях та методичних аспектах вивчення зосереджена увага науковців, чого не було наприкінці 1990 – початку 2000-х років.

Мета нашої наукової розвідки – окреслити розвиток літератури для дітей в Україні протягом 170 років, виявити здобутки та прогалини в цій дослідницькій царині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Періодизації дитячої літератури дослідники не надавали особливої ваги, хоча й існували різні варіанти, запропоновані Б. Гошовським, Л. Кіліченко, В. Костюченком, Б. Шалагіновим та ін. Проте література для дітей має свою періодизацію, дещо відмінну від загальної «дорослої» літератури. Періодизація української дитячої літератури, що її запропонувала на початку 1990-х років Н. Дзюбишина-Мельник, є, на наш погляд, найбільш вдалою, доцільною, на відміну від заполітизованих радянських, яка має свою специфіку. Вона повністю відтворює літературний процес, на тлі якого розвивалася дитяча література, комплексно поєднує історико-політичні, суспільні та літературні події на теренах України.

До цієї періодизації ми додали ще один період – п'ятий – від 90-х років ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Узявши за основу періодизацію Н. Дзюбишиної-Мельник, ми спробуємо детальніше розкрити й окреслити події, які відбувалися в кожному з періодів.

Перший період охоплює *середину ХІХ – кінець ХІХ століття*. Початок пов'язаний із появою читанки Маркіяна Шашкевича на Західній Україні і букварів для недільних шкіл на Східній Україні. До цього періоду належать такі письменники: Віра Лебедова, Катря Гриневичева, Іван Франко, Сидір Воробкевич, Євгенія Ярошинська, Марко Черемшина, Уляна Кравченко, Юрій Федькович, Марко Вовчок, Яків Щоголів, Леонід Глібов, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Одарка Романова, Грицько Григоренко, Борис Грінченко. У творах цих письменників широко представлена національна, патріотична тематика, ідилія українського села («Наша хата» Я. Щоголева, «Садок вишневий коло хати», «Село і серце відпочине» Т. Шевченка, твори Л. Глібова та ін.), забави і розваги дітей села, морально-етична тематика.

Другий період припадає на *початок ХХ століття* і пов'язаний із новим баченням дитячої літератури самими письменниками. Вони усвідомлюють літературу не як дидактику, повчання, а як один із видів мистецтва. Твір – джерело естетичних, емоційних переживань, а не просто як засіб виховання. Отже, відбувається утвердження нових ознак художнього відображення. У цей період писали: Олександр Олесь, Юрій Будяк, Іван Липа, Василь Королів-Старий, Володимир Винниченко, Степан Васильченко, Дніпрова Чайка, Іван Крип'якевич, Катерина Перелісна, Марійка Підгірянка, Іванна Блажкевич, Володимира Жуковецька, Антін Лотоцький, Богдан Лепкий, Юрій Шкрумеляк, Роман Завадович. Продовжували писати Олена Пчілка, Грицько Григоренко, Віра Лебедова, Катря Гриневичева.

У цей період письменники-педагоги починають підходити до питання дитячої літератури на науковому ґрунті, висуваючи вимоги до текстів і до дитячих часописів. Постало питання дитячих часописів на Східній Україні.

Адже на Західній Україні існувала низка дитячих журналів, з-поміж яких найкращим був «Дзвінок». Натомість на теренах України, які були поневолені Російською імперією, була проблема з видаванням дитячих книжок і часописів українською мовою з відомих причин.

Першим і єдиним українськоомовним часописом для дітей у Центральній та Східній Україні був журнал «Молода Україна», який редагувала і видавала власним коштом Олена Пчілка. Друкувався і виходив він у Києві від 1908 до 1914 року. Його значущість складно перебільшити. Це був щомісячний додаток до журналу «Рідний край» (який видавала також Олена Пчілка). Редакторка зауважувала, що сталих передплатників не було – боялися гонінь за передплату українського журналу [9, с. 42].

Письменниця друкувала в журналі багато своїх творів: оповідання, розповіді, казки, вірші, баєчки та переклади. Підписувала їх різними псевдонімами: Бабуся, Анело, Гни-біда, Колодяжинська, Кочубеївна, Княжна Кочубеївна, Н. К-ч, Хтось.

Третій період охоплює *30-ті – 50-ті роки ХХ століття*, характеризується наступом тоталітаризму на всі сфери життя і, зокрема, літературу. Основні репрезентанти: Наталія Забіла, Оксана Іваненко, Майк Йогансен, Олександр Копиленко, Микола Трублаїні, Грицько Бойко, Павло Глазовий, Андрій Малишко, Платон Воронько, Лариса Письменна, Галина Демченко, Іван Сенченко, Юрій Старостенко, Петро Панч, Михайло Стельмах.

Початок періоду (30-ті – 50-ті роки ХХ ст.) пов'язаний із наступом та зміцненням тоталітарного режиму в радянській державі. Політичні й соціальні зміни вплинули на літературу, і дитячу зокрема. Це вплинуло на літературознавчі розвідки. Ці зміни поступово починалися з другої половини 1920-х років, зокрема, у дискусії навколо жанру казки.

У 1923 році з'являється стаття Е. Яновської «Сказка как фактор классового воспитания», де вона з нових революційно-класових позицій критикує жанр класичної казки, яка нібито шкодить вихованню дитини, породжує страх перед

явищами природи, дає спотворене уявлення про навколишню діяльність, перешкоджає формуванню класової свідомості в дітей.

Року 1925 з'явився ще один критичний матеріал Е. Яновської «Нужна ли сказка пролетарскому ребёнку», у якій авторка розкриває основні тези попередньої статті, тільки вже в ширшому форматі.

На захист казки виступили К. Чуковський і С. Маршак у Росії. В Україні ніхто не наважився виступити відкрито проти офіційної точки зору. Тоді Олександр Попів – професор, перший директор першого науково-дослідного інституту педагогіки вирішив науково підійти до захисту прав казки і почав готувати видання казок Г. Х. Андерсена українською мовою. Він залучив найкращі педагогічні сили тих часів. До речі, науково-педагогічна думка в Україні була тоді на високому рівні. Відбір казок – найприскіпливіший, редагування – найуважніше.

І вже 1929 року в приватному видавництві «Космос» побачило світ двотомне видання казок Андерсена українською мовою. Проти нього постали захисники комуністичної ідеології. Видання було розкритиковано як шкідливе, вороже суспільству, а О. Попіва позбавлено директорської посади. У відповідь О. Попів написав «науково подібну» статтю «Дитяча література на переломі» (1930), де намагався обґрунтувати «шкідливість казки», критикував казкарів. У статті Попів висловлював, безперечно, урядову точку зору, позицію Адміністративної Системи, яка тоді невпинно зміцнювалася. Він вдало вихопив тенденцію розвитку суспільства. Однак, через три роки позиція О. Попіва була піддана гострій критиці в пресі, оскільки на той час політичні обставини вже змінилися [4].

На 1934 рік припадає цілковита перемога більшовицької ідеології: «вороги народу» (а по суті опозиціонери до Сталіна) розгромлені, покінчено з різними течіями в мистецтві (у літературі – неокласики, символісти).

Того ж року в Харкові відбувається Всеукраїнська партнарада з питань дитячої літератури. Нарком Володимир Затонський виступає з розгромом ворогів казки: «вороги дітей – вороги народу».

Олександр Попів і причетні до процесу – репресовані. Проголошено реабілітацію казки, звичайно, у рамках радянської ідеології.

На заклик представників офіційної влади (зокрема В. Затонського на партнаradі) – «Писати казки!» – відгукнулися Наталія Забіла та Оксана Іваненко.

Тоталітарний режим суттєво вплинув на психологію письменників. Література опинилася затиснутою в рамках сталінсько-беріївського режиму. Вона була скута, обмежена, не було свободи вибору в тематиці, сюжетах, образах. Казка (та і взагалі вся література) – вкрай заідеологізована. Штучно лакована, завуальована дійсність створювала ідеального позитивного «совєтського» героя в літературних творах. Від 1938 року навчання російською мовою стало загальнообов'язковим. Дітей насильно відлучали від рідної культури, що сприяло вихованню «простого совєтського человека», для якого батьківщиною був «Советский Союз».

Письменникам було дуже складно творити і взагалі жити. Наприкінці 1930-х років маховик тоталітарної системи знищив цілий пласт української інтелігенції: педагогів, провідних діячів культури, науки та мистецтва, зокрема і письменників: Майка Йогансена, Юрія Будяка, Гната Хоткевича, Дмитра Фальківського, Михайля Семенка та багатьох ін. Твори визначних письменників було вилучено зі шкільних програм. Підручники, починаючи з цього періоду, ще більше заідеологізовані, тенденційні, збіднені жанрово. Виховні ідеали зовні скеровані неначе на інтернаціоналізм, насправді ж це був камуфляж поступового нав'язування русифікації в супроводі з денационалізацією українських дітей.

У повоєнні роки, зрозуміло, що відповідно до ідеології, тема творів багатьох письменників – війна, діти-розвідники, виховання ненависті до ворога тощо. Провідною стає тематика захисту Батьківщини, участь дітей у боротьбі з фашистами, героїзм, моральна стійкість (твори О. Донченка, Ю. Яновського, О. Копиленка, В. Бичка, О. Іваненко, І. Багмута, Ю. Збанацького).

Окрім цього (так вимагала ідеологія), чільне місце у творах дитячої літератури відводилося вождю. Він був «незаперечною цінністю» (за С. Іванюком). Якщо у 1920–30-х роках беззаперечним був образ Леніна і пов'язаної з ним жовтневої революції (читанки цього періоду були просто переповнені текстами про нього типу: «Ленін і українські діти», «Діти Китаю й Ленін», «Що сказали діти про смерть Леніна», «Лютнева революція», «Червона армія»), то в 40-ві – 50-ті роки домінував образ Сталіна. Всі тогочасні читанки для початкової школи (Н. Забіли, М. Пригари, Є. Городецької, Т. Горбунцової та ін.) обов'язково починалися з вірша, який ушляхував цю ідеологічну постать, як-от: «З піснею про Сталіна починаєм день, // краших ми не знаємо на світі пісень».

Згодом, після смерті Сталіна, з'являється інший образ, який оспівують у дитячих творах, – Москва (Н. Забіла «Катруся вже велика», тексти в читанках). Змальовувалося красиве життя, але повоєнна дійсність була кардинально іншою.

Четвертий період припадає на *60-ті – 90-ті роки ХХ століття*, пов'язаний із «хрущовською відлигою». Основні представники: Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Євген Гуцало, Ігор Калинець, Дмитро Павличко, Тамара Коломієць Віктор Близнець, Григій Тютюнник, Микола Сингаївський, Олександр Зима, Василь Чухліб, Вадим Крищенко, Володимир Ладижець, Оксана Сенатович, Володимир Лучук, Анатолій Качан, Анатолій Костецький, Дмитро Чередниченко, Галина Кирпа, Андрій М'ястківський, Леонід Павленко, Олесь Бердник, Володимир Ладижець, Ганна Чубач, Дмитро Білоус, Всеволод Нестайко, Ярослав Стельмах, Ігор Січовик та багато інших письменників. Продовжували також писати й деякі письменники третього літературного періоду.

Наступний період розвитку дитячої літератури пов'язаний зі змінами в політичному житті радянського суспільства, так званою, «хрущовською відлигою». Тоді вже дещо послабився тиск цензури, частково було реабілітовано імена і твори репресованих. Знята «залізна» завіса між

радянською імперією та європейською культурою, що зробило її частково доступною, особливо її нові явища. Крім внутрішніх чинників, на зрушення в культурному житті вплинули загальносвітові зміни (руйнування колоніальної системи, перші невдачі в соціалістичному таборі – Східна Німеччина, Польща, Угорщина; пожвавлення демократичних рухів: Гельсинська спілка; створення молодіжних об'єднань; виникнення новаторських явищ у мистецтві).

Особливу ж роль мав рух «шістдесятників». Письменники відкрили нову сторінку в українській літературі, відмовилися від радянських кліше і трафаретів мислення.

На зміну заангажованим творам прийшли веселі й дотепні твори Грицька Бойка, Платона Воронька, Дмитра Білоуса, Ярослава Стельмаха, Всеволода Нестайка, гумористична повість якого «Тореадори з Васюківки» стала майже класикою.

Розвиває жанрову палітру дитячої літератури Дмитро Павличко. У своїх творах він спорадично вводить елементи філософії, тобто стимулює читача до роздумів, одночасно вивільняючи дитячу літературу від радянських трафаретів мислення. Наближає дитину до фольклору своїми творами і Михайло Стельмах.

Не схожі на інші твори Віктора Близнеця. Його повість-казка про благородство, самоповагу, гідність «Земля світлячків» стала великим досягненням у дитячій літературі. Це символічна казка. Автор сказав те, чого не можна було сказати вголос у радянські часи. За допомогою цієї казки він показує, що добро беззахисне, те, що варте найвищого пошанування, легко руйнується, і тільки дух може перемогти зло, яке виявляється в бездуховності.

Новий струмінь у 1980-х роках приносять у дитячу літературу Микола Вінграновський та Ліна Костенко. Вони використовують у поетичних творах алітерації, асонанси, неологізми. Віршам Л. Костенко притаманні глибока рима, гра складами, словами («серпень випустив серп»), ускладнений зв'язок з фольклором.

У 1990-х роках з'являються збірки авторських легенд Леоніда Павленка «Цвіт папороті» та Олеся Бердника «Серце матіоли». З'являється низка абеток

(Т. Коломієць, Г. Чубач, І. Малкович, І. Січовик, І. Андрусак та ін.). До малого читача своїми творами в народному дусі звертається Галина Кирпа, Дмитро Чередниченко, Ігор Калинець. До речі, і Дмитро Чередниченко, і Галина Кирпа активно займаються перекладацькою діяльністю. Зокрема, Д. Чередниченко перекладає твори з литовської, чеської, білоруської, російської, монгольської, словацької, а Г. Кирпа – з німецької, шведської, данської, норвезької, білоруської мов. Дмитрові Чередниченку належить і створення на початку 1990-х років, коли тільки розроблялися українською мовою підручники для читання в початковій школі, букваря «Материнка». Підручник спирається на духовне, народне коріння українців, до нього залучені і народні, і вартісні твори авторів, що були в забутті. Тлом у цьому букварі є українська народна дійсність, що формує концептосферу української дитини. Одним зі складників концептосфери є література, що складається з концептів – слів-знаків національної культури. Це ті слова, що збуджують у носія відповідної культури приємні переживання, позитивні емоції. У кожного народу є притаманні тільки йому особливі слова – значущі для нього як носія певної культури. Слова-знаки національної культури – один із тих чинників, що об'єднує людей певної культурної спільноти. Культурні асоціації формують концепти слів, інакше кажучи, крім лексичного значення, слово має ще своєрідні «доважки» значення – концепти. Важливе завдання художньої освіти – формувати в дітей цілісну художню картину світу. Від наукової картини світу вона відрізняється національно забарвленою образністю. Формування комплексу культурних асоціацій у конкретної людини означає, по суті, інтеграцію в ту чи ту культуру. Саме на це орієнтований, окрім, звичайно, навчити дитину читати, буквар Д. Чередниченка. Письменник разом зі своєю дружиною Г. Кирпою (під спільним псевдонімом Оксана Верес) уклав читанки для початкової школи «Ластівка», «Біла хата», «Писанка», «Зелена неділя». І буквар, і читанки було відзначено премією імені І. Огієнка.

Справжньою перлиною сучасної дитячої літератури є поезії Анатолія Качана. Завдяки їй малий читач відкриває реальний світ у чарівно-простих

образах. Цікавими і вартісними є поезії-фразеологізми, безкінечні забавлянки, ігрові вірші зі словами-двійниками, словами-перевертнями, вірші-загадки. Про це у збірках поезій А. Качана «Журавель щипав щавель», «По дорозі їхав віз», «Лінівні вареники», «Чари ворожбита». Його вірші формують уміння користуватися фразеологізмами, вживати слова-омоніми і просто розважатися. Такими ж цікавими про мовні скарби українського народу є поезії Дмитра Білоуса, що входять до збірок «Диво калинове» і «Чари барвінкові», Ігоря Січовика.

Збагатили і далі збагачують розмаїтим творчим доробком літературу для дітей кінця ХХ – початку ХХІ століття Анатолій Костецький, Анатолій Камінчук, Вадим Бойко, Анатолій Качан, Василь Василяшко, Богдан Стельмах, Ігор Калинець та інші.

Можемо тепер уже виокремити наступний період, п'ятий: *кінець 1990-х років – початок ХХІ ст.* У цей період у дитячій літературі поряд із представниками попереднього періоду з'являються нові письменницькі імена, твори стають більш урбанізованими, відповідають вимогам часу, задоволенню читацьких запитів сучасними героями, у яких читач може вчитися, яких матиме за взірці поведінки, позитивних принципів життя.

Прогалину, яка виникла у створенні для дітей *науково-пізнавальної, пригодницької, історичної, урбанізованої* літератури для дітей, брак шкільної тематики намагаються заповнити письменники початку ХХІ століття. І їм це вдається. Згадаймо хоча б твори Надійки Гербіш «Мандрівка з Чарівним атласом», Володимира Рутківського «Сторожова застава», Олександра Гавроша «Різдвяна пригода ослика Хвостика», Зірки Мензатюк «Таємниця козацької шаблі», «Ангел Золоте волосся», «Дике літо в Криму», Оксани Луцевської «Таємниця старовинної скриньки», Сергія Товстенка «Пін на прізвище Гвін», Оксани Дорожовець «Старий будинок», Івана Андрусяка «Стефа та її чакалка», Лесі Ворониної «Таємниця пурпурової планети».

Назвемо й інших представників цього періоду: Сашко Дерманський, Оксана Луцевська, Марія Морозенко, Галина Вдовиченко, Оксана Кротюк,

Наталка Поклад, Сергій Пантюк, Григорій Фалькович, Мар'яна Савка, Дзвінка Матіяш, Леся Мовчун, Галина Малик, Сергій Гридін, Андрій Кокотюха. Варто зазначити, що у дитячій літературі України з'являється багато інших нових імен.

Висновки. Розглянута періодизація є, на наш погляд, доцільною, актуальною, новою й сучасною. Вона в повному спектрі висвітлює історію розвитку і становлення української дитячої літератури в суспільно-політичному контексті. Подальшими перспективами вбачаємо дослідження сучасної поезії для дітей; динаміку мотивів у прозових творах протягом конкретного часового відтинку.

Список використаних джерел

1. Баран (Гнідець) У. Активний канон сучасної літератури для дітей та юнацтва: захід та схід. *Наукові праці. Літературознавство*. Вип. 227. Т. 239. С. 8–12.
2. Богданець-Білоskalенко Н. І. Розвиток літератури для дітей середини ХХ – початку ХХІ століть. *Дитяча література. Твори українських письменників II половини ХХ – початку ХХІ століть : навчальний посібник / Упор. Н. І. Богданець-Білоskalенко*. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2011. 480 с.
3. Вавілова І. В. Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2008.
4. Іванюк С. Адресат–майбутнє. Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917–1941). Київ : Наукова думка, 1990. 126 с.
5. Качак Т. Б. Література для дітей і дитяче читання у контексті сучасної літературної освіти : збірник науково-методичних статей. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2013. 132 с.
6. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. Київ : Академвидав, 2018. 320 с.

7. Кизилова В. Жанрово-стильова еволюція прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Луганськ, 2014. 427 с.
8. Кизилова В. В. Динаміка української літературної прозової казки : монографія. Київ : Талком, 2020. 211 с.
9. Олена Пчілка (Косач О.). Оповідання з біографією. Харків : Рух, 1930. 287 с.
10. Папуша О. М. Наратив дитячої літератури: специфіка художнього дискурсу : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06. Тернопіль, 2004. 236 с.
11. Перетята О. С. Творчість Зірки Мензатюк і українська дитяча література другої половини ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Черкаси, 2012. 190 с.

Bogdanets-Biloskalenko Natalia

DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE (MID. 19TH – EARLY 21ST CENTURY)

In the article a brief overview of the development of children's literature from the mid 19th century up to the the present is presented. The issue of critical conception of the children's literature of the independence period is not given enough consideration. In Soviet times it was a politicized analysis regarding both partisanship and communist education, and it was reflected in the periodization of children's literature, which entirely coincided with the periodization of general literature. Yet children's literature is characterized by the special features of its formation and development, which often coincided with transformations in the social and political life of the country. And this is the issue under analysis in the presented study.

Key words: children's literature, periods, main representatives.